

# 'Ik zag ze gaan.' Een analyse van de relatie tussen minderheidsgroepen en volkerenmoord in het Ottomaanse Rijk 1915 - 1917

*Anthony Holslag*

Een anonieme ooggetuige in 1915 beschrijft een huiveringwekkend tafereel:

Ik zag ze gaan. Een eindeloze optocht, begeleid door gendarmen, die met stokken gewapend de menigte voortdreef. Half gekleed, doodmoe sleepte zij zich voort. Bejaarde vrouwen waren doodmoe neergezegen, maar moesten weer voort, wilden zij geen kennis maken met de dreigenden stok van den saptieh. Anderen werden voortgedreven als een ezel. Ik zag hoe een jonge moeder ineen zakke, de begeleiders gaven haar twee, drie slagen en afgebeeld stond zij weer op. Vóór haar liep haren man met een driejarig kindje op den arm. Iets verder strompelde een oude vrouw, die, afgetobt, in den modder neerviel. Een soldaat wist niet beter te doen dan haar twee of driemaal; met zijn stok te slaan, maar zij roerde zich niet. Dan maar een schoppen met zijn zwaargelaarsden voet.<sup>1</sup>

Dit is slechts één van de vele ooggetuigenverslagen die in februari 1918 door het Nederlandsch Comité tot Hulpbetoon aan de Noodlijdende Armeniërs, bestaande uit 22 leden van de Eerste en Tweede Kamer, werd gepubliceerd.<sup>2</sup> Zonder het te beseffen waren deze ooggetuigen, waaronder diplomaten, overlevenden en missionarissen, toeschouwers van wat sommige wetenschappers de eerste 'volledige genocide' van de twintigste eeuw beschouwen.<sup>3</sup> Een genocide die destijds de 'Armeense catastrofe' werd genoemd.<sup>4</sup>

---

<sup>1</sup> Nederlandsch Comité tot Hulpbetoon aan de Noodlijdende Armeniërs, *Marteling der Armeniërs in Turkije: naar berichten van ooggetuigen* (Haarlem 1918) 16.

<sup>2</sup> Zie voor meer Nederlandse bronnen en krantenartikelen gepubliceerd in de periode 1915-1923 de website: <http://www.armeensegenocide.info/>.

<sup>3</sup> Het Whitaker Rapport van 1985, besproken bij de United Nations Commission on Human Rights, claimt dat de massamoorden die van 1904 tot 1907 in Namibië hebben plaatsgevonden, geclassificeerd kunnen worden als de eerste genocide. Het rapport beschrijft diverse fases van genocidaal geweld, waaronder concentratiekampen, etnocide en culturele genocide. De meningen over het rapport waren verdeeld. Sommige wetenschappers beschouwden de massamoorden in

In dit artikel zal ik beargumenteren dat a) deze zuiveringsacties een onlosmakelijk onderdeel waren van de Eerste Wereldoorlog; b) dat genocide een uiterst specifieke vorm van oorlogsvoering is met een specifiek doel en karakter; c) dat de minderheidsstatus van de Armeniërs vóór de genocide een cruciale rol heeft gespeeld in de genocidale handelingen die tijdens de Eerste Wereldoorlog hebben plaatsgevonden; d) dat de minderheidsstatus niet alleen een politieke en een sociale marginalisering betrof, maar geheel was ingebed in het *imaginaire social*<sup>5</sup> en het dagelijkse leven in het Ottomaanse Rijk; en e) dat hoewel de minderheidsstatus een belangrijke factor is geweest tijdens en in aanloop van de genocide, deze minderheidsstatus tegelijkertijd niet doorslaggevend is geweest. De identiteitscrisis van de daders, en hoe zij naar de wereld kijken, heeft een veel grotere en doorslaggevende rol. Ik zal deze argumenten motiveren door eerst de samenleving en het politieke stelsel van het Ottomaanse Rijk vóór de genocide te bespreken en uiteen te zetten hoe dit heeft bijgedragen aan de genocidale processen die na 24 april 1915 hebben plaatsgevonden. Vervolgens zal ik ingaan op het genocidale proces zelf en de rol die minderheidsgroepen in dit proces speelden.

---

Herero als koloniaal geweld. Zie voor verdere discussie: Rachel Anderson, *Redressing Colonial Genocide under International Law: The Hereros Cause of Action against Germany* (Californië 2005). De term ‘volledige genocide’ refereert aan de definitie die Lemkin aan genocide heeft gegeven en die in 1948 tijdens de Genocide Conventie door de Verenigde Naties werd aangenomen. Daarbij werd genocide gedefinieerd als het vernietigen van ‘in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group’. Bij volledige genocide is het, volgens de definitie, het doel van de daders om ongeacht geslacht, leeftijd en status een inheemse groep *geheel* uit te moorden. Bij ‘onvolledige’ genocides is het doel van de daders om een deel van de inheemse groep te vernietigen. Hierdoor wordt de Armeense genocide door sommige wetenschappers als de eerste ‘volledige genocide’ beschouwd en gezien als een prototype voor de genocides die in de twintigste eeuw zouden volgen. Zie voor verdere discussie: R.F. Melson, *The Armenian Genocide as Precursor and Prototype of Twentieth-Century Genocide* (Colorado 2001); E.D. Weitz, *A Century of Genocide: Utopias of Race and Nation* (Oxford 2003) 1-7.

<sup>4</sup> Voordat de term ‘genocide’ in 1948 werd aangenomen sprak men over de ‘Armeense Catastrofe’. Zie: Nederlandsch Comité tot Hulpbetoon *Marteling der Armeniërs*. In deze publicatie wordt veel gebruik gemaakt van: Fâ’iz El-Ghusein, *Gemarteld Armenië* (’s Gravenhage 1917).

<sup>5</sup> *Imaginaire social* is een term die vaak in de sociale wetenschap wordt gebruikt om de beleveniswereld van actoren aan te geven; het is hoe zij de wereld zien en ervaren.

Het is van belang om te benadrukken dat de Armeense genocide in vele opzichten een belangrijke genocide is geweest in het veld van genocidestudies. Het wordt de blauwdruk genoemd, zowel qua opzet en logistiek, als wat betreft de vorm van de genocidale geweldplegingen die in de loop van de twintigste en eenentwintigste eeuw zouden volgen. Hierdoor is het een belangrijke en unieke casus. Belangrijk omdat het ons iets vertelt over genocidale processen *an sich* en de langdurige gevolgen voor de slachtoffergroep, maar ook omdat deze genocide tot vandaag de dag door de huidige Turkse republiek wordt ontkend. De gevolgen van de Armeense genocide zijn dus nog steeds voelbaar en zichtbaar, zowel onder de Armeniërs in de diaspora en bij Turkse nationalistes als in de wereldpolitiek.

### **Het Ottomaanse Rijk: minderheden en het *millet*-systeem**

Het Ottomaanse Rijk, dat in 1302 werd gevestigd, strekte zich tijdens zijn hoogtepunt in 1683 uit van het hedendaagse Istanbul, waar het machtscentrum lag, tot aan het huidige Somalië in het zuiden en delen van Hongarije in het noorden. Het was een gigantisch rijk dat door de *gazi*-traditie,<sup>6</sup> die gekenmerkt werd door expansiedrift, vele landen en volkeren inkapselde. De groei van het rijk kwam tot stand door militaire veroveringen en economische exploitatie. De Ottomanen geloofden dat de wereld was verdeeld in twee 'huizen': het Huis van de Islam en de Huis van de Oorlog. In het Huis van de Islam woonden de ware gelovigen, de rechtschapen moslims die in een ideale toekomst harmonieus zouden samenleven in een groot Islamitisch Rijk. In het Huis van de Oorlog woonden de ongelovigen. De *gazi*'s hadden het recht om hen te onderwerpen en het Huis van de Islam daarmee uit te breiden.<sup>7</sup>

In de loop van de achttiende en voornamelijk van de negentiende eeuw zorgde deze expansiedrift voor problemen. Terwijl in Europa het

---

<sup>6</sup> *Gazi* is een Arabische term die verwijst naar een krijger die deelneemt aan een *Gaza*, een militaire expeditie om grondgebied te veroveren. Na de kruistochten van de twaalfde eeuw krijgt het woord een religieuze connotatie en wordt het gebruikt voor krijgers die de moslimlanden beschermen. De *gazi*-traditie verwijst dan ook naar een traditie die gestoeld is op expansie door middel van veroveringen.

<sup>7</sup> T. Zwaan, *Civilisering en decivilisering: studies over staatsvorming en geweld, nationalisme en vervolging* (Amsterdam 2001) 210. Zie voor verdere historische data ook: A.E. Redgate, *The Armenians* (Oxford 1998).

nationalisme losbarste en democratische bewegingen ontstonden, raakte het Ottomaanse Rijk in verval. Dit had enerzijds te maken met de grootte van het rijk en het feit dat expansie de grootste economische factor was en anderzijds met het centraal gelegen regeringcentrum van waaruit alle regelgeving werd gedictieerd. Door de uitgestrektheid van het rijk en de onherbergzaamheid van het gebied kon het weken duren voordat de regelgeving bij een lokale provincie aankwam. Dit belemmerde de besluitvorming en daadkracht en maakte het Ottomaanse Rijk kwetsbaar, vooral met de opkomst van grote mogendheden in Europa, waaronder Rusland, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Duitsland.

De verschillende minderheden, waaronder Armeniërs, maar ook Joden, Grieks-orthodoxe christenen, Assyriërs, Arameeërs en andere kleine christelijke groeperingen hadden door de eeuwen heen een plaats in het Ottomaanse Rijk verworven. Sinds de vijftiende eeuw werden Armeniërs als *millet* [volk] in de hiërarchische corporatieve structuur van het rijk opgenomen. Deze uitzonderlijke positie was alleen voorbehouden aan *dhimmi*'s, volkeren die een monotheïstisch religie beleden die door de profeet als zodanig was erkend.<sup>8</sup> Zij genoten volgens de Islamitische gebruiken *aman* [genade] en hadden een vrijgeleide onder de Islamitische wetgeving. Deze groepen genoten hierdoor, tot op een bepaalde hoogte, religieuze vrijheid. Ze konden, vooral op lokaal niveau, hun gebruiken uitoefenen en waren vertegenwoordigd door ambassadeurs en consuls die een zekere autonomie bezaten om zaken te regelen binnen hun gemeenschap.<sup>9</sup> Armeniërs konden hierdoor enige macht uitoefenen en aan het einde van de negentiende eeuw werden verschillende hoge posities, zoals die van adviseurs en advocaten, ook door Armeniërs bekleed.

Toch moet deze macht niet overschat worden. Hoewel Armeniërs en andere minderheidsgroepen hun geloof mochten belijden, werden ze tegelijkertijd als ondergeschikten beschouwd. Het was bijvoorbeeld gebruikelijk om een *dhimmi* als 'vee van de sultan', 'honden' en 'varkens' aan te duiden. Daarnaast moesten deze groepen speciale *millet*-belasting betalen, werden de mannelijke leden van militaire dienst uitgesloten en mochten ze geen wapens dragen.<sup>10</sup> In het dagelijks leven en ook in het imaginaire social van de dominante groep werd de inferioriteit van een *dhimmi* telkens bevestigd en werden de groepen eraan herinnerd dat ze

---

<sup>8</sup> Zwaan, *Civilisering en decivilisering*, 217.

<sup>9</sup> E.J. Zürcher, *Een Geschiedenis van het Moderne Turkije* (Nijmegen 1993) 15.

<sup>10</sup> Zwaan, *Civilisering en decivilisering*, 218.

ondergeschikt waren aan de moslims en het islamitische geloof.

Het millet-systeem bood ook voordelen aan de minderheden, zoals de mogelijkheid om sterke handelsrelaties te creëren en hiermee macht over provinciën uit te oefenen. Tegelijkertijd vertoonde het millet-systeem een aantal nadelen voor de minderheden. Ten eerste was de minderheidsstatus binnen het millet-systeem geïnstitutionaliseerd. Ten tweede waren de minderheidsgroeperingen, zowel in het dagelijks leven en op lokaal niveau als binnen het politieke stelsel, zichtbaar. Dit bracht een ander nadeel met zich mee dat vooral in de periode van 1908 tot 1915 een grote rol begon te spelen. De minderheden waren niet alleen zichtbaar, maar ook kwetsbaar. Hun machtspositie was gebaseerd op aman [genade]. Dat was een basis die heel snel kon veranderen als de tolerantie tegenover dhimmi's zou verdwijnen, wat in de crisis van 1908 ook gebeurde.

### **Crisis en de bedreiging van het zelfbeeld**

Als we het hebben over genocidale processen, stellen we ons vaak concentratiekampen en massamoorden voor. Deze beelden zijn een onderdeel geworden van ons collectief bewustzijn, maar toch beginnen genocidale processen daar niet mee. Ze beginnen met wat Sémelin mentale constructies noemt: constructies waar een 'ander' wordt gedefinieerd.<sup>11</sup> Dit kan op basis van raciale ideologieën zijn (zoals in Nazi-Duitsland<sup>12</sup>) of ideologieën gebaseerd op etniciteit (zoals in voormalig Joegoslavië<sup>13</sup>), ze kunnen echter ook gebaseerd zijn op nationale ideologieën, zoals die met het verval van het Ottomaanse Rijk opkwamen. Wat daarnaast nodig is voor een genocidaal proces, is een crisis. Een economische crisis, een politieke crisis, maar voornamelijk een crisis van het zelfbeeld.

Het Ottomaanse Rijk brokkelde in de loop van de negentiende en twintigste eeuw af. Het verloor grondgebied en kon moeilijk concurreren

---

<sup>11</sup> J. Sémelin, *Purify and Destroy: the Political Uses of Massacre and Genocide* (Londen 2007) 22.

<sup>12</sup> Zie ook: R.N. Proctor, 'The Destruction of Lives Not Worth Living' in: J. Terry en J. Urla ed., *Deviant Bodies: Critical Perspectives on Difference in Science and Popular Culture* (Indianapolis 1995) 170-196.

<sup>13</sup> Zie ook: T. Bringa, 'Averted Gaze: Genocide in Bosnia-Herzegovina 1992-1995' in: A.L. Hinton ed., *Annihilating Difference: The Anthropology of Genocide* (Berkeley 2002) 194-225.

met de andere grootmachten in Europa en de Kaukasus. Al in 1798 verloor het Ottomaanse Rijk door toedoen van de Fransen Egypte en in 1878 werd het rijk, onder druk van Rusland, Verenigd Koninkrijk, Oostenrijk-Hongarije, Frankrijk, Duitsland en Italië gedwongen om delen van Bosnië-Herzegovina, Roemenië, Servië, Bulgarije en Cyprus af te staan. Dit waren grote verliezen, niet alleen geografisch en economisch, maar ook ideologisch. De verliezen krenkten het eergevoel van de gazi's en zij beschouwden het als aantasting van hun traditie. Het eens zo bruisende en machtige rijk werd nu gezien als de oude zieke man aan Bosporus.<sup>14</sup>

Tegelijkertijd deden zich in het rijk allerlei veranderingen voor. Er ontstonden splintergroeperingen die beïnvloed werden door de democratische bewegingen en het nationalisme in Europa en die zich openlijk tegen de sultan begonnen te verzetten. In dezelfde periode maakten de Armeniërs een ware renaissance door. Er ontstond een nieuwe belangstelling voor Armeense kunst en Armeense letteren, en de Armeense elite raakte steeds meer geïnspireerd door de politieke en nationale stromingen buiten de grenzen.<sup>15</sup> De oorzaak van het ontstaan van deze renaissance moet worden gezocht in de ontwikkelingen binnen de Armeense gemeenschap zelf. In een periode van secularisatie en democratisering begon de Armeens-orthodoxe Kerk zijn functie als bindmiddel te verliezen. De intellectuele Armeniërs zochten naar een andere vorm van cohesie en identiteit en vonden die, net zoals andere volkeren en groeperingen, in het nationalisme. Dit had tot gevolg dat aan het einde van de negentiende eeuw de eerste Armeense politieke partijen werden opgericht. Hoewel sommige van deze bewegingen revolutionaire trekken vertoonden, richtten ze zich in eerste instantie op emancipatie; ze wilden de positie van de Armeniërs verbeteren *binnen* het bestaande rijk. Of zoals politicoloog en socioloog Melson schrijft:

---

<sup>14</sup> Voor meer informatie: R. Hoff, 'De ondergang van het Ottomaanse Rijk en de deling van het Midden-Oosten', *Leidschrift* 8.1 (1991) 5-15.

<sup>15</sup> De boekdrukkunst heeft volgens historici een grote bijdrage aan de renaissance geleverd. Het eerste Armeense boek werd tussen 1509 en 1512 in Venetië gedrukt. De taal vormde, net zoals de Kerk, een bindmiddel voor de Armeniërs in Armeense kolonies. In de negentiende eeuw kreeg de boekdrukkunst echter ook een andere functie. Het was een goede (en snelle) manier om het Armeense nationale bewustzijn te verspreiden. Zie: B. Demirdjian, *Armeniërs in de Westerse Diaspora: de gemeenschappen in Frankrijk en Nederland* (Amsterdam 1989) 4-5.

For the Armenians were not struggling to destroy the Ottoman Empire or the Turks, nor were they even attempting to secede or to join Russia (...) Higher classes of Ottoman Armenians wished rather for a regenerated and orderly Turkey and thought that autonomy would be possible only within Turkey and not Russian domination.<sup>16</sup>

En hier komen we bij een cruciaal onderdeel van het genocidale proces. Volgens sociaal psycholoog Staub begint het genocidale proces niet bij het doden en vernietigen van groepen, maar bij wat hij de bedreiging van het zelfbeeld noemt: 'a condition where ideas about the "self" are threatened by political and economical uncertainties'.<sup>17</sup> Volgens hem streeft ieder naar:

a coherent and positive self-concept, a self-definition that provides continuity and guides one's life. Difficult conditions threaten the self-concept as people cannot care for themselves and their families or control the circumstances of their lives.<sup>18</sup>

Als het zelfbeeld in gevaar komt, dient er een 'ander' te worden gecreëerd om het zelfbeeld te verstevigen. In deze zin worden identiteiten continu geconstrueerd in een dialectiek proces. Bij iedere connotatie die we aan de 'ander' geven, impliceren we in feite iets over het 'zelf'. Als we de ander, in de publieke discours bijvoorbeeld als achterlijk beschouwen, impliceert dit dat we onszelf als vooruitstrevend zien. Het is in deze dialectiek, die antropoloog Baumann *baby-grammar* noemt, dat identiteiten worden gevormd en herschapen.<sup>19</sup> Dit zijn, voor alle duidelijkheid, voortdurend voorkomende identiteitsprocessen. Tijdens een crisis beginnen deze processen echter urgente vormen aan te nemen. Hoe meer druk op het zelfbeeld komt, hoe groter de behoefte aan *othering*, en dus ook *selfing*, is.<sup>20</sup>

---

<sup>16</sup> R.F. Melson, *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust* (Chicago 1992) 157.

<sup>17</sup> E. Staub, *The Roots of Evil: The origins of genocide and other group violence* (Cambridge 1989) 15.

<sup>18</sup> Ibidem.

<sup>19</sup> G. Baumann, 'Grammars of Identity/Alterity' in: G. Baumann en A. Gingrich ed., *Grammars of Identity/Alterity: A Structural Approach* (Oxford 2004) 18-52: 20.

<sup>20</sup> Zie ook: A.L. Hinton, 'The Dark Side of Modernity: Toward an Anthropology of Genocide' in: Idem, *Annihilating Difference*, 1-39: 6.

De Armeniërs vormden in dit geval een perfect tegenbeeld. Waar de Ottomanen hun identiteit opnieuw probeerden te definiëren, nam de erkenning van de Armeense identiteit (internationaal) toe. Dit was niet alleen een klap in het gezicht van de Ottomanen, die de Armeniërs altijd als een ondergeschikte dhimmi beschouwden, maar betekende ook een regelrechte bedreiging. Terwijl zij het Ottomaanse Rijk en daarmee ook het millet-systeem probeerden te behouden, ontstond er binnen het millet-systeem een groep waarvan de invloed toenam. Dit was, en dat wil ik benadrukken, in hoge mate een denkbeeldige in plaats van een werkelijk bedreiging. De Armeniërs beschouwden zichzelf, op een aantal nationalistische splintergroeperingen na, in de eerste plaats Ottomaans en pas in de tweede plaats Armeens. Dit is ook de reden waarom ze deelnamen aan de revolutie van 1908, waarbij de sultan werd afgezet, en waarom ze zich vrijwillig aanmeldden om te vechten tegen de Russen tijdens de Eerste Wereldoorlog.<sup>21</sup> Het ging dus niet om een *echte*, maar om een *denkbeeldige* bedreiging. Een bedreiging van het zelfbeeld van de Ottomaan. In de aanloop van de Eerste Wereldoorlog begon deze denkbeeldige bedreiging fysieke vormen begint aan te nemen.

### De vooravond van de oorlog

In 1908 kwam het Comité voor Eenheid en Vooruitgang (CEV) aan de macht. Deze partij, waarvan de leden ook wel Jonge Turken werden genoemd, bestond voornamelijk uit intellectuelen, die geïnspireerd waren geraakt door de democratische en seculiere bewegingen in Europa. Deze intellectuelen bestonden niet alleen uit Ottomanen, maar ook, en dit is belangrijk om te beseffen, uit Armeniërs en andere minderheidsgroeperingen. Al in 1904 verschenen de eerste kritische geluiden in kranten, waarvan het artikel *Drie Soorten Politiek* geschreven door Yusuf Akçura misschien wel het invloedrijkste was. In dit artikel stelde Akçura dat de gazi-traditie, en de daaraan gekoppelde pan-islamistisch ideologie en expansiedrift, gedoemd was om te falen en dat het Ottomaanse Rijk alleen gered kon worden als er een stabiele Turkse identiteit zou ontstaan.<sup>22</sup> Socioloog en ideoloog Ziya Gökalp ging nog een stap verder. Hij

---

<sup>21</sup> Redgate, *The Armenians*, 115.

<sup>22</sup> D. Gaunt, *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia during World War I* (New Jersey 2006) 50.

was niet alleen geïnspireerd door de democratische bewegingen in Europa, maar ook door de werken van Emile Durkheim. Volgens Gökalp kon er alleen stabiliteit ontstaan als het Ottomaanse Rijk terugging naar zijn culturele wortels en deze lagen volgens hem in Oost-Anatolië en de Turkse cultuur.<sup>23</sup> De pan-islamitische ideologie, gedreven door expansiedrift, moest vervangen worden door een pan-Turkse ideologie. Grondgebieden moesten niet veroverd worden op basis van de islam, maar op basis van de Turkse identiteit.<sup>24</sup>

Dit is een opmerkelijke tendens, die vaak in genocidale processen terugkomt. We zagen het bij Hitler met zijn ideeën over *Heim ins Reich* en ook bij Milošević, die een groot Servië voorstelde. In plaats van *Realpolitik* wordt de identiteitscrisis uitvergroot en op een fundamentele manier overgecompenseerd. Als we onze identiteit kunnen verstevigen, wortelen, uitvergroten, zo is de achterliggende motivatie, dan kan onze eer, ons belang als volk, worden hersteld.

De internationale politiek haalde deze ambities echter in. In 1908 werd Bosnië-Herzegovina door Oostenrijk-Hongarije geannexeerd, verklaarde Bulgarije zich onafhankelijk en verloor de nieuwe republiek de Balkanoorlog (1912-1913). Het verlies van deze oorlog dient niet te worden onderschat. De hoop van de CEV was op deze oorlog gevestigd; dit zou de oorlog worden waarin de CEV zijn macht zou tonen en waarin het Ottomaanse Rijk in eer zou worden hersteld. Het verlies ervan werd als een schok ervaren. 350.000 vluchtelingen stroomden de grenzen van Turkije binnen en onder schrijvers en opiniemakers werd bijvoorbeeld gesproken

---

<sup>23</sup> Hierin zien we ook direct de invloed van Durkheim. Volgens Durkheim ging de samenleving door specifieke fases heen. Van primitief naar tribaal, naar etnische affiniteit, naar religie en uiteindelijk naar cultuur. Religie ging daarmee vooraf aan cultuur, en alleen cultuur kon, volgens de interpretatie van Gökalp, direct beïnvloed worden om sociale cohesie te krijgen. Zie ook: E. Durkheim, 'Religion and Ritual' (1887) in: Idem, *Emile Durkheim: Selected Writings* (Cambridge 1972) 219-238; U. Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp* (Londen 1950) 60.

<sup>24</sup> Ziya Gökalp is een niet onomstreden persoon in de Turkse geschiedenis. Hoewel hij, in Sémelins woorden, een *identity entrepreneur* was en een grote rol heeft gespeeld in de Armeense genocide, is hij na de genocide Turkije ontvlucht. Toen hij na de tribunalen van 1919 terugkeerde, heeft hij onder Atatürk gewerkt, en nu wordt hij als een van de ideologische grondleggers van de huidige Turkse Republiek gezien. Voor meer informatie over Gökalp zie: Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism*; T. Parla, *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp 1876-1924* (Leiden 1985) 12.

over de ‘straf van Allah’.<sup>25</sup> Het verlies van de Balkanoorlog zorgde in het rijk voor dezelfde verbittering, hetzelfde ongeloof en dezelfde ontgoocheling als het verlies van de Eerste Wereldoorlog voor Duitsland. Intellectuelen zochten antwoorden; ze wilden weten hoe het kwam dat de CEV het uiteenvallen van het Ottomaanse Rijk niet kon stoppen. Identiteiten werden opnieuw en urgenter gereconstrueerd en geherdefinieerd, en zelfs verfiend. Het proces van othering en selfing nam exponentieel toe.

Zoals antropoloog Geschiere opmerkt: ‘To establish an identity, so it seems, smaller circles have to be drawn to seek out an “enemy within”’.<sup>26</sup> Dit is wat ook gebeurde in het Ottomaanse Rijk, en wat we teruglezen in de teksten van Gökalp. In een van zijn betogen schreef hij:

[That] non-Muslim communities had no part of the political life of the Empire and were exempt from military service and that they therefore could concentrate their attention on their economic interests and, thanks to the large measure of autonomy granted to them by the Turks, on the development of their social life.<sup>27</sup>

In dit citaat zien we hoe de schuld van het verval van het Ottomaanse Rijk langzaam was verschoven van de oude Ottomaanse elite naar christelijke minderheidsgroepen. Het waren de christelijke minderheidsgroepen die opbloeden over de ruggen van de Turken. Het herstel van het Ottomaanse Rijk begon dus niet bij het terugveroveren van voorgaande grondgebieden, maar bij het intern zuiveren van de natiestaat. Dit is het punt waarop genocide van andere vormen van oorlogsvoering verschilt. Waar andere oorlogscampagnes gericht zijn op het veroveren van grondgebied, het bereiken van een politiek doel of het onderdrukken van een volk, is genocide gericht op de vernietiging van een volk in al zijn facetten. Het gaat dus niet alleen om fysieke vernietiging, maar ook om symbolische vernietiging: het vernietigen van kerken, van taal, van het gemeenschapsleven, van bezit, van handelsrelaties – van alle

---

<sup>25</sup> T. Akçam, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* (New York 2006) 84; U.Ü. Üngör, ‘Seeing Like a Nation-state: Young Turks Social Engineering in Eastern Turkey, 1913-1950’, *Journal of Genocide Research* 10.1 (2008) 15-38: 20.

<sup>26</sup> P. Geschiere, *The Perils of Belonging: Autochthony, Citizenship, and Exclusion in Africa and Europe* (Chicago 2009) 27.

<sup>27</sup> Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism*, 130.

identiteitsindicatoren die een collectieve groep collectief maakt. Bij iedere daad van vernietiging van de 'ander', zal in dezelfde dialectiek van othering en selfing, het zelfbeeld worden hersteld.

Toen de militaire tak van de CEV in 1913 de macht overnam, zien we een stroom van wetgevingen die werden doorgevoerd. Minderheidsgroeperingen die eerst actief waren in de CEV werden uitgesloten. De Armeense taal werd verboden, kerken werden vernietigd en handelsvergunningen konden alleen nog in het Turks worden aangevraagd.<sup>28</sup> Op alle manieren werd de Turkificatie ingezet. Zozeer zelfs dat Armeense, Assyrische en Aramese voornamen en achternamen in scholen werden verboden.<sup>29</sup> Daarbij mochten Armeense gebruiken niet langer in het openbaar worden vertoond. Het millet-systeem dat autonomie aan minderheidsgroeperingen gaf, kwam op deze manier tussen 1913 en 1914 tot een einde. Armeense politieke vertegenwoordigers raakten vleugellam. En op het moment dat deze wetgevingen werden doorgevoerd en deze politieke zuiveringen plaatsvonden, begon de Eerste Wereldoorlog.

## **De Eerste Wereldoorlog en het genocidale proces**

Volgens Melson is oorlog de katalysator van genocidaal geweld; genocide vindt plaats in de schaduw van oorlog.<sup>30</sup> Vanuit een strategisch oogpunt zit hier een paradox. Waarom mankracht en middelen inzetten voor interne zuiveringen als dezelfde mankracht en middelen ingezet kunnen worden om een oorlog te winnen? Het antwoord ligt grotendeels in het genocidale proces zelf. Het is namelijk niet gericht op een fysieke vijand, maar in eerste instantie op een denkbeeldige vijand voortkomend uit een ideologische crisis. Hierboven hebben we gezien dat genocides beginnen bij een crisis, in wat Staub de 'bedreiging van het zelfbeeld' noemt.<sup>31</sup> Dit is in het begin in hoge mate een denkbeeldige bedreiging, waarbij voornamelijk het collectieve zelfbeeld opnieuw dient te worden gedefinieerd. Baumann voegt

---

<sup>28</sup> Üngör, 'Seeing like a nation-state', 20-21.

<sup>29</sup> H.M. Chitjian, *A Hair's Breadth From Death: The Memoirs of Hampartoum Mardiros Chitjian* (Londen 2003) 76.

<sup>30</sup> R.F. Melson, *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust* (Chicago 1992) 21.

<sup>31</sup> Staub, *The Roots of Evil*; Idem, *The Origins of Genocide and Mass Killing: Core Concepts* (New York 2009) 15.

daaraan toe dat mensen in tijden van crisis terugvallen op het meest primaire identificatieproces, namelijk selfing en othering.<sup>32</sup> Door jezelf tegenover een ander te spiegelen, en de ander ‘anders’ te maken, wordt het zelfbeeld opnieuw geconstrueerd. Dit kan een etnisch zelf zijn, gebaseerd op etnische denkbeelden, of een raciaal zelf<sup>33</sup>, maar ook, zoals we zien in het Ottomaanse Rijk, een nationaal zelf. Als de crisis toeneemt, zal de behoefte om de ‘ander’ als een ander te karakteriseren, te stereotyperen, te portretteren, toenemen. De ‘ander’ wordt niet zomaar een ander, het wordt een absolute ‘ander’ – het tegenbeeld van het ‘zelf’.

Oorlog versterkt dit proces. Waar dit proces hiervoor in hoge mate symbolisch en ideologisch was, maar overigens niet altijd minder gewelddadig (denk aan het vernietigen van kerken en identiteitsindicatoren, het verbieden van talen of het verplichten van assimilatie), begint het in tijden van oorlog extreem gewelddadige trekken te vertonen. Het denkbeeldige gevaar is nu een letterlijk en fysiek gevaar geworden. De ‘ander’ wordt in het imaginaire social aan de externe vijand gekoppeld. In het Ottomaanse Rijk werden de Armeniërs in het bijzonder,<sup>34</sup> en christelijke minderheidsgroeperingen in het algemeen, denkbeeldig verbonden aan het vijandige Rusland. Ze waren interne vijanden, die heulden met de Europese grootmachten om het Ottomaanse Rijk ten val te brengen. Het Ottomaanse systeem en de politieke infrastructuur waren niet langer de oorzaak van het verval, maar de christelijke minderheden zelf, hoewel hier geen enkel tastbaar bewijs voor was.<sup>35</sup>

In 1914 zien we dan ook de eerste deportaties van de Ottomaanse Grieken; de eerste stappen waarin het land letterlijk, in de perceptie van de Jonge Turken tenminste, van vreemde en niet-Turkse elementen diende te

---

<sup>32</sup> Baumann, ‘Grammars of Identity/Alterity’, 20.

<sup>33</sup> Volgens Baumann bestaat er een verschil tussen raciaal denken en etnisch denken: ‘ethnicity is not “blood” (nature) but “wine” (a cultural and cultivated mixture); an identification created by social interaction’. G. Baumann, *The Multicultural Riddle: Rethinking National, Ethnic, and Religious Identities* (New York 1999) 21.

<sup>34</sup> Denk hier ook aan de bovengenoemde Armeense renaissance.

<sup>35</sup> Ook dit fenomeen zien we in andere genocides. Denk aan Hitler die de Joden in zijn grote Joodse complot verbond met de bolsjewieken of aan Milošević die de Bosnische moslims beschouwde als interne landverraders die verbonden waren met de Ottomaanse Turken. Zie ook: V.D. Volkan, ‘Transgenerational Transmission and Chosen Traumas: An Aspect of Large Group Identity’, *Group Analysis* 34 (2001) 79-97: 94.

worden gezuiverd. Dit werd opgevolgd door nog meer wetten, waarbij christelijke minderheden, maar voornamelijk de Armeniërs, steeds meer werden gemarginaliseerd. Grondbezit werd afgenomen,<sup>36</sup> en wapens werden verboden. Specifieke wetten die de bewegingsvrijheid van de Armeniërs inperkten werden ingezet, met als hoogtepunt 24, 25 en 26 april 1915, toen 650 prominente politieke, culturele en economische Armeniërs werden opgepakt en gedood. De gevolgen hiervan waren enorm. Binnen drie dagen was de Armeense elite, die in het millet-systeem de Armeense bevolkingsgroepen vertegenwoordigde, letterlijk onthoofd. De Armeense gemeenschap werd stuurloos en kwetsbaar, vooral in de gebieden van Oosten en Zuid-Anatolië, die Gökalp als de culturele thuisbasis van de Turkse cultuur beschouwde. Ze waren overgeleverd aan lokale machthebbers en gendarmes.

In juni 1915 vaardigden de Jonge Turken een bevel uit om alle niet-Turkse populaties bij handelsroutes te deporteren. Hoewel het bevel algemeen geformuleerd werd en zich richtte op alle niet-Turkse gemeenschappen, werden alle niet-Armeense gemeenschappen tegelijkertijd vrijgesteld.<sup>37</sup> Er werd door het Ministerie van Politie en Binnenlandse Zaken een speciale legereenheid opgezet (de *Ch'ett* – bestaande uit vrijgestelde criminelen) die maar één doel had: het uitvoeren van het evacuatiebevel en in een later stadium het uitmoorden van de karavanen. In de deportaties die volgden, waarbij de slachtoffers zonder eten en drinken zaten en overgeleverd waren aan de elementen, stierven naar schatting 800.000 Armeniërs. Tussen 1916 en 1917 zouden door verdere deportaties, pogroms en massaslachtingen nog eens enkele honderdduizenden Armeniërs, Arameeërs en Assyriërs omkomen. In totaal wordt het dodenaantal tussen 1915 en 1917 op anderhalf miljoen geschat.

Hoe kunnen we dit geweld begrijpen en misschien nog wel belangrijker, hoe kunnen we het plaatsen in het genocidale proces en het daarachter liggende proces van identiteitsvorming? Antropoloog Appadurai geeft ons mogelijk een antwoord op deze vraag. In zijn artikel *Dead Certainty* stelt hij dat geweld niet alleen een fysieke handeling is, maar ook een culturele en symbolische expressie. Het is door het geweld, en het doden van de 'ander', dat de existentie van het 'zelf' als het ware wordt bevestigd:

---

<sup>36</sup> U.Ü. Üngör en M. Polatel, *Confiscation and Destruction: The Young Turks Seizure of Armenian Property* (Londen 2011) 21.

<sup>37</sup> Y. Auran, *The Banality of Indifference: Zionism and the Armenian Genocide* (Londen 2000) 42.

‘violent action can become one means of satisfying one’s sense of one’s categorical self.’<sup>38</sup> En: ‘Killing (...) [can be seen] as an act where the construction of “fake” identities demands the brutal “creation” of real people through violence’.<sup>39</sup> Het doden heeft dus een functie: het is de ultieme manier om de ‘ander’ ondergeschikt te maken aan het ‘zelf’ en daarmee ook het concept van het ‘zelf’ te consolideren. Door de ‘ander’ te vernietigen, zal het ‘zelf’ voortbestaan.

### **Conclusie: ‘Ik zag ze gaan’**

In dit artikel heb ik getracht aan te tonen dat de minderheidsstatus een rol heeft in het genocidale proces, maar niet de doorslaggevende rol. Er waren andere minderheidsgroeperingen – Koerden en Joden – die tussen 1915 en 1917 niet op dezelfde manier zijn geselecteerd en vervolgd als de Orthodoxe Grieken, de Assyriërs, de Arameeërs en, uiteraard, de Armeniërs. Het antwoord moet dus niet alleen in de minderheidsstatus worden gezocht, maar in de hoofden en percepties van de daders, het zogenaamde imaginaire social. Dit impliceert echter niet dat de minderheidsstatus helemaal geen rol speelde. Het millet-systeem, de daaraan verbonden gazi-traditie en de pan-islamitische ideologie maakten de Armeniërs in het alledaagse leven zichtbaar, kwetsbaar en ondergeschikt. Maar pas toen de ideologische fundamenten van het rijk in verval raakten en er door de elite een ideologische oorlog werd ontketend, werd de status van deze minderheidsgroepen precairder. Om een nieuwe Turkse identiteit te creëren, moest er een ‘ander’, een tegenbeeld, ontstaan. Die ‘ander’ werden de christelijke minderheden, die, zo werd aangenomen, samen met christelijk Europa samenwerkten om het Ottomaanse Rijk ten val te brengen.

De Armeniërs waren door hun culturele ervaring het ideale tegenbeeld. Waar de Ottomaanse identiteit door het verval van het rijk gereconstrueerd diende te worden, maakte de Armeense identiteit en cultuur een ware bloei door. De Armeniër werd hierbij de absolute ‘ander’ waar de Ottomaan, of op dat moment de pan-Turkse identiteit, zich tegen afzette. Toen het rijk meegesleurd werd in de Eerste Wereldoorlog was de

---

<sup>38</sup> A. Appadurai, ‘Dead Certainty: Ethnic Violence in the Era of Globalization’, *Public Culture* 10.2 (1998) 225-247: 244.

<sup>39</sup> *Ibidem*, 242.

chaos compleet. De Turkse identiteit kwam nog meer onder druk te staan en de behoefte om deze identiteit te verstevigen en te consolideren, nam toe. Genocide moet dan ook als een specifieke vorm van oorlogsvoering worden gezien. Het is niet gericht op het bereiken van een politiek doel of het veroveren van grondgebied, maar het doel is om een ‘ander’, een andere identiteit, te vernietigen om het ‘zelf’ voort te laten bestaan.

Ik begon dit artikel met een citaat. Een citaat dat begon met een enkele zin: ‘Ik zag ze gaan’. Deze woorden vormen misschien de essentie van het hele genocidale proces. ‘Ik zag ze gaan’ betekent dat mensen weggevoerd werden, maar nog belangrijker: dat ze nooit meer werden gezien. Ze verdwenen fysiek én in de krochten van de geschiedenis.